

Een van de eerste aangelegenheden van de Grieken na het uitbreken van de vrijheidsoorlog was de vestiging van een nieuwe rechtsorde in de van de Turke overheersing bevrijde gebieden. Men vindt dan ook bepalingen daarover in alle grondwetsteksten die werden uitgewerkt in de tijdens de acht jaar durende oorlog gehouden constitutionele vergaderingen. De eerste tekst uit deze reeks was het zgn. 'rechtsvoorschrift van het continentale Oost-Griekenland' (Salona - november 1821), waarin werd bepaald dat in dit deel van het land alleen nog de 'gemeenrechtelijke wetten van de christelijke keizers van Griekenland eeuwig nagedachtenis' zouden gelden. In dezelfde bepaling werd aan de Areopaag - een lichaam dat fungeerde als regering en tevens als hoogste rechter - de opdracht verstrekt het toepasselijke gedeelte van de Basilica in het nieuw-Grieks te vertalen en tegenstrijdigheden uit de weg te ruimen in het belang van het algemeen. Na haar voltooiing zou de verzameling door de bisschoppen van continentaal Oost-Griekenland moeten worden bekrachtigd en vervolgens openbaar worden gemaakt.¹

In deze maatregel, die in enigszins verschillende formulering inhoudelijk ongewijzigd in alle constitutionele teksten uit deze periode voorkomt (overigens zonder de passage over de op grondslag van de Basilica samen te stellen verzameling), weerspiegelt zich de toen heersende tendens de internationale erkenning van de nieuw gegroundveste staat als opvolger van het Byzantijnse rijk af te dwingen door de propagering van een juridische continuïteit ten einde niet alleen

* Dit opstel, geschreven door de Atheense hoogleraar in de rechtsgeschiedenis, S.N. Troianos, is in het Duits verschenen in *Subseciva Groningana* III 1989, 127-141 en bevat daar aan het eind (blz. 140-141) verwijzingen naar verdere literatuur, die hier niet zijn overgenomen. De vertaling is van J.H.A. Lokin.

1 Deel III, cap. 1: "1. De algemene wetten worden heden niet opnieuw vastgesteld. - 2. De algemene wetten van wijlen de keizer van Griekenland (sic) zijn de enige die vooralsnog gelden in oostelijk continentaal Griekenland. - 3. De Areopaag dient ervoor te zorgen het toepasselijke gedeelte van de Basilica in de hedendaagse Griekse taal te vertalen, waarbij hij de tegenstrijdigheden tot nut van het algemeen oplost. - 4. De Areopaag dient de bisschoppen van de diocesen onder zijn jurisdictie bijeen te roepen en aan hun oordeel te onderwerpen deze selectie van de algemene wetten en aldus bekrachtigd door middel van de pers te publiceren. - 5. Als het nationale parlement de zorg in deze op zich neemt, houdt de Areopaag op er zorg voor te dragen." (A. Mamukas, *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος*, Bd. I (Piraeus 1839) blz. 67).

het nationale gevoel te versterken, maar ook eventuele toekomstige territoriale aanspraken juridisch te onderbouwen.²

Enkele dagen na de zojuist vermelde grondwet van het continentale Oost-Griekenland werd in december 1821 uitgevaardigd de 'organisatie van de peloponnesische senaat'. In hoofdstuk 3, § 31 staat dat 'de overgeleverde wetten van de christelijke keizers van Konstantinopel' zouden 'gelden tot aan de uitvaardiging van gewone wetten'.³ Een maand later beval de eerste in Epidauros samengekomen Nationale Vergadering in § 97 van de 'voorlopige grondwet van Griekenland' van 1 januari 1822 de vorming van een commissie bestaande uit 'aanzienlijke, wijze en deugdzame burgers van Griekenland', die een burgerlijk wetboek, een wetboek van strafrecht en een wetboek van koophandel moest vervaardigen. Tot aan de publikatie van deze voornoemde wetboeken, zo bepaalde § 98 van dezelfde grondwet, worden in het burgerlijk- en strafproces de wetten van onze christelijke keizers eeuwig nagedachtenis en de nog door de wetgevende organen uit te vaardigen wetten toegepast; in handelszaken daarentegen geldt in Griekenland uitsluitend het Franse wetboek van Koophandel.⁴

Deze grondwetstekst werd in het volgende jaar (1823) door de Tweede Nationale Vergadering van Astros opnieuw bewerkt en kreeg toen de naam: Wet van Epidauros. De oorspronkelijke §§ 97 en 98 werden aaneengesmeed tot een nieuw § 80. Terwijl de oude norm principieel niet werd gewijzigd luidde de tweede helft van de nieuwe formulering als volgt: Tot aan de publikatie der voornoemde wetboeken gelden in strafzaken en in aangelegenheden van burgerlijk recht de wetten van de christelijke keizers van Konstantinopel eeuwig nagedachtenis, de

- 2 Daarachter kan ook schuil gaan de poging van de heersende klasse haar privileges veilig te stellen door de daaruit voortvloeiende uitsluiting van het gewoonrecht; vgl. N. Papantoniou, Τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, in: Ἀρμενόπουλος 30 (1976) 249-260 (255 f.).
- 3 "Tot aan de vaststelling van de reguliere wetten, zullen van kracht zijn de bewaard gebleven wetten van de christelijke keizers van Konstantinopel" (Mamukas *l.c.* bl. 120 e.v.).
- 4 § 97. "Het uitvoerende lichaam dient een commissie te benoemen bestaande uit de meest vooraanstaande en wijze vertegenwoordigers van Griekenland, wier deugd bekend is, teneinde civiel- straf- en handelsrechtelijke wetboeken samen te stellen die zoals elke wet, worden voorgelegd aan het oordeel van het wetgevend en uitvoerend lichaam ter bekrachtiging".
§ 98. "Tot de bekendmaking van de genoemde wetboeken hebben de civiel- en strafrechtelijke processen tot grondslag de wetten van onze christelijke keizers eeuwig nagedachtenis als ook de door het wetgevend en uitvoerend lichaam uitgegeven wetten; voor wat betreft het handelsrecht geldt als enige in Griekenland het Franse wetboek van koophandel" (Mamukas *l.c.* II, 1839, blz. 32). Het Franse wetboek van koophandel van 1808 gold *de facto* al voor 1821, omdat het door de Griekse kooplieden - er bestond al een Griekse vertaling - in hun handelsbetrekkingen werd benut; vgl. K. Triantaphyloropoulos, Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ κώδικος καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα, in: Ἀρχ. ἰδιωτ. δικ. 10 (1943) blz. 361-383.

'Bloemlezing van strafdelikten' van de tweede Nationale Vergadering der Grieken en de door de competente staatsorganen nog uit te vaardigen wetten; in handelsaangelegenheden daarentegen geldt uitsluitend het Franse wetboek van Koophandel'.⁵ Voorts werd het gebied waarop de keizerlijke wetten van toepassing waren uitgebreid; § 84 bepaalde namelijk dat alle rechters de richtlijnen van de Byzantijnse christelijke wetten over de rechtspraak in acht moesten nemen.⁶

Een slechts licht afwijkende, maar desalniettemin niet oninteressante formulering stond in de 'politieke grondwet van Griekenland', die de derde Nationale Vergadering in het jaar 1827 opstelde. Aansluitend aan § 99, waarin het parlement de opdracht kreeg zorg te dragen voor de vervaardiging van een burgerlijk wetboek, een wetboek van strafrecht en één van kriegsrecht op grondslag van de Franse wetgeving,⁷ schreef § 142 voor: Tot aan de publikatie van de in § 99 voorgeschreven wetboeken, gelden de Byzantijnse wetten, de 'Bloemlezing van strafdelikten' van de tweede Nationale Vergadering en de door de Griekse staat nog uit te vaardigen wetten; in handelsaangelegenheden daarentegen geldt uitsluitend het Franse wetboek van Koophandel.⁸ Het ligt voor de hand dat het hanteren van de

5 § 80. "Het wetgevend lichaam dient een commissie in het leven te roepen, bestaande uit de meest vooraanstaande en wijze vertegenwoordigers van Griekenland, wier deugdzaamheid bekend is, tencinde civiel- straf- en handelsrechtelijke wetboeken samen te stellen, die, zoals iedere wet, zullen worden voorgelegd aan het oordeel van het wetgevend lichaam en ter bekrachtiging van het uitvoerend lichaam. Tot aan de bekendmaking van genoemde wetboeken gelden enerzijds voor wat betreft de strafrechtelijke en civiele zaken de wetten van onze christelijke keizers van Konstantinopel eeuwiger nagedachtenis, de bloemlezing van strafdelikten van de tweede nationale vergadering der Grieken en de door het bestuur nog uit te geven wetten; anderzijds geldt als enige in handelszaken het Franse wetboek van koophandel" (Mamukas *l.c.* II, blz. 143 e.v.).

6 "Alle rechters leggen verantwoording af volgens de Byzantijnse christelijke wetten die over de rechten handelen en het wetgevend lichaam spreekt recht over hen" (Mamukas *l.c.* blz. 144).

7 In deze bepaling bespeurt men de toen heersende tendens bij de voorbereidingen aan een Grieks burgerlijk wetboek het Franse voorbeeld als grondslag te nemen. Dat hangt beslist samen met het feit dat de weinige wetenschappelijk gevormde juristen die het regentschap aantrof, grotendeels in Frankrijk hadden gestudeerd; zie Chr. Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, III (Leipzig 1842) blz. 246. Vgl. ook Pan. J. Zepos, 'Griechenland', in: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* Bd. III: 'Das 19. Jahrhundert'; 5e deel: 'Südosteuropa' (München 1988) blz. 473-535 (hier 497 e.v.) Voor de ontwikkeling na 1828 vgl. N. Pantazopoulos, 'Ο Ἰωάννης Γεωργιάδης καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς Δικαιοσύνης ἐπὶ Καποδιστρίου, in: 'Αθηνα 53 (1949) blz. 297 e.v.

8 "§ 99. Het parlement dient zorg te dragen dat samengesteld worden een civiel- straf- en kriegsrechtelijk wetboek, die in het bijzonder de Franse wetgeving als grondslag hebben. § 142. Tot de publikatie van de wetboeken genoemd in § 99 zijn van kracht de Byzantijnse wetten, de bloemlezing van de strafdelikten van de 2e nationale vergadering en de door de Griekse staat nog uit te geven wetten; in handelszaken is van kracht het Franse wetboek van koophandel" (Mamukas *l.c.* IX, 1841 blz. 141 e.v., 148).

uitdrukking 'Byzantijnse wetten' in plaats van de 'wetten van de christelijke keizers van Konstantinopel eeuwig nagedachtenis' een wezenlijke uitbreiding betekende van wat werd gerecipieerd.

De invoering van het Byzantijnse recht, onverschillig in welke vorm, werd echter niet door iedereen met geestdrift ontvangen. Mét een beroep op de 'voorlopige Grondwet' van 1822 merkte Adamantios Koraïs, een vooraanstaande Griekse geleerde uit de 18e-19e eeuw, op, dat de Grieks-romeinse wetten alleen maar daarom werden toegelaten, omdat zij waren te verkiezen boven de anarchie, die het ontbreken van iedere wet met zich mee zou brengen. Voorts nam hij aanstoot aan de uitdrukking 'keizers eeuwig nagedachtenis', die hoogstens in ironische zin toepasselijk was.⁹

Tot het jaar 1828 was in geen enkele grondwetstekst expliciet sprake van de Hexabiblos van Konstantinos Harmenopoulos. Het feit echter dat deze compilatie uit de 14e eeuw destijds de meest toegankelijke verzameling van Byzantijnse rechtsregels in gedrukte vorm was,¹⁰ doet het vermoeden rijzen, dat juist dit boek de opstellen van de hierboven aangehaalde constituties misschien niet uitsluitend, maar dan toch overwegend voor de geest stond. Ter verklaring van de toch opvallende afwezigheid van enige vermelding is de veronderstelling geuit dat de Hexabiblos door het volk zou zijn afgewezen, omdat zij ten koste van het gewoonterecht in de regel de rechtspraak van de kerkelijke rechtbanken - de eigenlijke behoeders van de geleerde rechtstraditie - als grondslag had genomen.¹¹

Voor de eerste maal wordt de Hexabiblos vermeld ten tijde van het presidentschap van Johannes Kapodistrias, die uit Korfoe stamde, werkzaam was in de Russische diplomatieke dienst en van 1815 tot aan zijn pensionering (1822) het ambt van Russische minister van buitenlandse zaken bekleedde; in art. 38 van dekreet no. 19 (15 december 1828) staat: "De rechtbanken passen in civielrechtelijke zaken de wetten der keizers toe, die zijn opgenomen in de Hexabiblos van Harmenopoulos en in handelszaken het Franse wetboek van

9 Ad. Koraïs, *Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ed. Th. Bolides (Athene 1933) blz. 117 e.v. Vgl. ook Charula Argyriadis, " ... vragen wij u ons te voorzien van de toepasselijke wetten". 'Armenopoulos und der Zeitgeist des 19. Jahrhunderts', in: *Rechtshistorisches Journal* 3 (1984) blz. 243-251 (hier 244 e.v.).

10 Afgezien van verschillende onuitgegeven bewerkingen, was de compilatie van Harmenopoulos reeds in het midden van de 18e eeuw in gedrukte vorm voorhanden. De paraphrase in de volkstaal van Alexios Spanos werd voor het eerst in Venetië in 1744 uitgegeven; vgl. K. Pitsakes, *Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Athene 1971, blz. 71-79.

11 N. Pantazopoulos, 'Ἀπο τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα (Athene 1947) (in het vervolg: Pantazopoulos, *Παράδοσις*) blz. 155.

Koophandel".¹² Behalve de uitdrukkelijke vermelding van de Hexabiblos bevat de tekst van het dekreet nog een nieuwigheid: het toepassingsgebied van de keizerlijke wetten wordt beperkt tot het terrein van het burgerlijke recht. Op grond van de voorafgaande teksten waren deze wetten ook maatgevend voor het strafrecht, hetgeen zowel uit het oogpunt van de omschrijving der afzonderlijke delikten als uit dat van de in het Byzantijnse recht gestelde straffen een volkomen absurde indruk moest wekken.

In de loop der tijd werd het de overheid echter duidelijk dat de verwerkelijking van de receptie gepaard ging met onoverwinnelijke praktische moeilijkheden. Daarom vaardigde de regering op 4 februari 1830 een nieuw dekreet uit, waarin onder de aandacht werd gebracht, dat de derde Nationale Vergadering de invoering op het oog had van die Byzantijnse wetten die slechts op het burgerlijk recht betrekking hadden. Dat deze niet in eigen wetboeken te vinden waren, maar in verzamelingen die ook toepasselijke voorschriften bevatten voor andere rechtsgebieden zoals bijv. het strafrecht, het kerkelijk recht, het kriegsrecht enz. Dat deze omstandigheid tengevolge had dat noch de burgers gemakkelijk kennis konden nemen van de nationale burgerlijke wetgeving noch de rechters de beschikking hadden over adequate hulpmiddelen voor de rechtsvinding. Daarom werd aan de staatssecretaris, d.w.z. de minister van Justitie de opdracht gegeven alle in de Basilica en in de Novellen van de latere keizers voorkomende regels van burgerrechtelijke aard te verzamelen en stelselmatig te ordenen.¹³

In deze tekst die een ernstige poging verwoordt tot een realistische oplossing van het probleem vinden wij de mogelijke toepassing van de Basilica voor het eerst gedocumenteerd.¹⁴ In de kring der rechtshistorische onderzoekers van Griekenland

- 12 "De rechtbanken nemen als grondslag in civiele zaken de wetten van de keizers vervat in het handboek de Hexabiblos en in handelszaken het Franse wetboek van koophandel. Tot de uitgave van het in voorbereiding zijnde wetboek van strafrecht oordelen zij in correctionele en strafzaken volgens de bloemlezing van de strafdelicten en naar billijkheid". (Mamukas *l.c.* XI, 1852, blz. 511) De verwijzing naar de billijkheid in de laatste zin van de bepaling heeft, naar het schijnt, tot enig misverstand aanleiding gegeven, aangezien vele rechters meenden dat het daarbij ging om een wetboek; vgl. Chara Argyriadis, 'Ueber den Bildungsprozeß eines peripheren Staates: Griechenland 1821-1827', in: *Rechtshistorisches Journal* 6 (1987) blz. 158-172 (hier 158).
- 13 «Γενική Έφημερίς της Ελλάδος», Jg. 5, nr. 25 van 26-3-1830. De tekst van het Dekreet is ook afgedrukt bij Pantazopoulos, Παράδοσις (zie noot 11) blz. 165.
- 14 De vermelding van de Basilica in het '*Rechtsvoorschrift van het continentale Oost-Griekenland*' is weliswaar theoretisch erg indrukwekkend, maar mag in praktisch opzicht niet serieus worden genomen, omdat het absoluut zeker is dat de opstellers de omvangrijke midden-byzantijnse codificatie in hun leven nooit onder ogen hebben gehad. De bepaling over de ratificatie door de bisschoppen doet het vermoeden rijzen dat het denkkeeld de Basilica erbij te betrekken afkomstig is van een bisschop, die het bestaan ervan slechts uit een of andere kerkelijke bron kende. Pas later, vooral onder Kapodistrias, heeft men zich werkelijke moeite gegeven in het buitenland juridische boeken en in het bijzonder tekstuitgaven te bemachtigen (vgl. hierna noot 29).

is de mening geuit dat deze formulering moest worden opgevat als had zij indirect betrekking op alle bronnen van de Hexabiblos. Ik neig echter meer naar de mening dat de opstellers van het dekreet met deze zin dwingend tot uitdrukking wilden brengen dat de Basilica in ieder geval betrokken moesten worden bij de te vervaardigen codificatie van het burgerlijk recht, temeer daar het helemaal niet zeker is of de Basilica wel gerekend kunnen worden tot de bronnen van de Hexabiblos; wij weten namelijk niet of Harmenopoulos bij de vervaardiging van zijn belangrijkste werk de tekst van de Basilica heeft benut of alleen maar de Synopsis Basilicorum maior, c.q. de Ecloga Basilicorum.¹⁵ Tegelijkertijd blijkt echter uit de zojuist aangehaalde formulering, dat de wetgever de bedoeling had de opdracht tot verzamelen te beperken tot de Basilica en de latere keizernovellen, en wel met uitsluiting van alle oudere rechtsbronnen.

Ofschoon men geleidelijk inzag dat de Hexabiblos ontoereikend was als oplossing van de actuele problemen op het gebied van het burgerlijk recht,¹⁶ is door het dekreet van 4-2-1830 geen afbreuk gedaan aan de gelding ervan. Enkele maanden later echter, op 15/27 augustus 1830, zag het decreet nr. 152 'Over de rechterlijke organisatie' het licht dat het volgende voorschreef: "De rechtbanken richten zich in burgerrechtelijke aangelegenheden naar de keizerlijke wetten; tot aan de publikatie van de in voorbereiding zijnde verzameling, dienen zij de in de Hexabiblos van Harmenopoulos opgenomen (keizerlijke wetten) te raadplegen (...)".¹⁷ De interpretatie van dit voorschrift heeft heftige discussies uitgelokt. Onder de toenmalige juristen en ook onder de rechtshistorici uit de 20e eeuw vond de stelling veel weerklank dat door de uitdrukking 'raadplegen' de keizerlijke wetten enkel en alleen een functie als richtlijn en geen eigenlijke rechtskracht hadden gekregen, hetgeen door anderen weer werd bestreden.¹⁸ Een nuchtere beschouwing van de in 1830 in Griekenland bestaande verhoudingen doet echter het vermoeden

15 Vgl. Pitsakes, *l.c.* (zie noot 10) blz. 33 e.v.

16 Brandis, *l.c.* (zie noot 7) blz. 265: "Aus den gesetzlichen Bestimmungen in Harmenopoulos' dürftigem Handbuche des römisch-byzantinischen Rechts und aus den ergänzend hinzugenommenen Gewohnheiten, (...) ließ sich die neue Gesetzgebung nicht aufbauen." Vgl. ook Pantazopoulos, Παράδοσις (noot 11) blz. 171.

17 "De rechtbanken nemen als grondslag in civiele zaken, de wetten van de keizers; zolang echter de in voorbereiding zijnde verzameling daarvan nog niet is gepubliceerd zullen zij raadplegen de wetten vervat in het handboek de Hexabiblos van Harmenopoulos"; Pantazopoulos, Παράδοσις blz. 172 noot 21.

18 Vgl. het bericht van de wetgevingscommissie bij de verordening van 23-2-1835 deel II, 2; K. Triantaphyllopoulos, Τὸ νομοθέτημα περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἔκθεσις τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς, in: Ἐπίσημα Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Συνεδρίου τῶν Δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους (Athene 1928) blz. 286-298 (hier 289). Vgl. ook Pantazopoulos, Παράδοσις blz. 178 e.v. noot 35 en 36.

rijzen dat de opstellers van het dekreet het Byzantijnse recht weliswaar inhoudelijk niet gelijkstelden aan de Hexabiblos, maar dat bij gebrek aan bruikbare uitgaven van deze wetten hun niets anders overbleef dan aan de Hexabiblos kracht van wet te verlenen.

In de grondwet die door de vijfde Nationale Vergadering (Argos 5-12-1831 - Nauplion 15-3-1832) werd opgesteld, werd de Hexabiblos niet meer vermeld. In het toepasselijke art. 291 staat te lezen dat tot aan de publikatie van de in art. 118 bevolen wetboeken "de Byzantijnse wetten van de Romeinse en christelijke keizers gelden".¹⁹ Deze formulering heeft men door het ontbreken van een nauwkeurige omschrijving 'ongelukkig' genoemd.²⁰ In ieder geval weerlegt het gebruik van de uitdrukking 'Byzantijnse wetten' het vermoeden dat ook de in de Justiniaanse codificatie opgenomen wetten van Romeinse keizers daarbij inbegrepen waren.

Ongeveer een jaar later kwam koning Otto naar Griekenland; omdat hij nog minderjarig was werden de regeringszaken behartigd door een regentschap. Tot de gewone leden van de regentschapsraad behoorde de rechtshistoricus Georg Ludwig von Maurer,²¹ voormalig hoogleeraar aan de universiteit van München, die een aanzienlijke ervaring in wetgevende arbeid had opgedaan. Aan hem werd de organisatie van het onderwijs, de kerkelijke organisatie en Justitie toevertrouwd. Hij bleef echter niet lang in Griekenland; wegens politieke meningsverschillen met graaf Armanberg werd hij na 17 maanden weggepromoveerd. Toch heeft hij tijdens zijn korte ambtsperiode een reusachtige hoeveelheid wetgevende arbeid verricht. Aan hem hebben wij de wetboeken van strafrecht, van de rechterlijke organisatie, van het straf- en burgerlijk procesrecht te danken. Op het gebied van het burgerlijk recht ging hij echter zeer voorzichtig te werk omdat hij van de ene kant als overtuigde germanist de invoering van het Romeinse recht afwees en van de andere kant als rechtshistoricus de omvang en betekenis inzag van het Byzantijnse en post-

19 "Totdat de wetboeken, genoemd in § 118, gepubliceerd worden, zijn van kracht de Byzantijnse wetten van de Romeinse en christelijke keizers, de bloemlezing van de strafwetten van de 2e nationale vergadering en de door de Griekse staat nog te publiceren wetten; in handelszaken geldt het Franse wetboek van koophandel; in kriegsrechtelijke zaken gelden eveneens de gangbare Franse krijgswetten". (E. Kyriakopoulos, *Τὰ Συντάγματα τῆς Ἑλλάδος* (Athene 1960) blz. 123 e.v.).

20 Pantazopoulos, *Παράδοσις* blz. 186.

21 Vgl. Pantazopoulos, 'Georg Ludwig von Maurer. Ἡ πρὸς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα ὁλοκληρωτικὴ στρόφη τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας' in: 'Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἄριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης Band 13.2 (Thessaloniki 1966-1969) blz. 1346-1506 (in het vervolg: Pantazopoulos, *Maurer*) (met literatuur).

Byzantijnse gewoonterecht.²² Hij vatte daarom het plan op deze massa van rechtsregels te bundelen²³ teneinde uit deze normen, waarin hij elementen uit vreemde rechtsculturen meende te bespeuren (namelijk uit het kanonieke en oud-germaanse recht)²⁴ een wetboek te destilleren. Nog helemaal afgezien van de mogelijke doeltreffendheid van dit projekt - de genoemde identificatie bracht namelijk het risico met zich mee dat in het zo opgezette wetboek de ware bestanddelen van het gewoonterecht zouden worden vervangen door de vermeende bronnen ervan, een risico waarop de sceptische juristen van die tijd niet nalieten te wijzen²⁵ - werd de verwerkelijking verhinderd door het vertrek van Maurer.

Zo werd dan enige maanden later, op 23 februari 1835 een verordening van het regentschap uitgevaardigd met de volgende inhoud: De burgerlijke wetten van de Byzantijnse keizers, die zijn opgenomen in de Hexabiblos van Harmenopoulos zullen rechtskracht hebben totdat het burgerlijk wetboek, waarvan Wij de vervaardiging reeds hebben bevolen, wordt gepubliceerd. De gewoonterechten echter, die door jarenlang en ononderbroken gebruik of door rechterlijke uitspraken zijn geheiligd, hebben daar waar zij zich voordoen, de voorrang.²⁶

Over de interpretatie van deze verordening bestonden verschillende meningen waarop hierna nader zal worden ingegaan. Allereerst moet echter worden vastgesteld, dat de makers van deze regeling in beginsel de in de Hexabiblos voorkomende keizerlijke wetten rechtskracht wilden verlenen. Dat blijkt nog uit de koninklijke verordening van 15 oktober 1836 'over de meerderjarigheid', die de

22 Vgl. G.L. v. Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskämpfe bis zum 31. Juli 1834*, Heidelberg 1835 (nieuwe druk, Osnabrück 1968) I blz. 107 e.v., 111-116, 122 e.v.

23 Wat betreft de voorgenomen werkwijze vgl. - Maurer, *l.c.* I blz. 212 e.v.: "Seit meinem ersten Auftreten in Griechenland ging mein stetes Bestreben und meine fortwährende Sorge dahin, zu erforschen und zu constatiren, was denn eigentlich bisher Rechtens gewesen sey. Wie viele Mühe es aber kostet, um in Griechenland irgends eine Wahrheit zu erfahren, kann nur derjenige gehörig würdigen, der selbst in jenem Lande in den Geschäften gewesen ist. Privatleute und Beamte wurden von mir gebeten, Aufschlüsse zu ertheilen. Allein Monate lang erfolgte nichts. Daher wurde der damalige Justizminister, Herr Clonaris, veranlasst über die Hauptpuncte, worüber Gewohnheiten bestünden, Fragen zu entwerfen, und diese den Gerichten und Gemeinden officiell zur Beantwortung zu überschicken." Over de resultaten van het onderzoek bericht Maurer op blz. 213-379. Het is voorts opmerkelijk dat het gewoonterecht in de ogen van Maurer ook laat-byzantijnse compilaties van rechtsregels omvatte; vgl. blz. 107: "In jedem Falle galt Harmenopoulos nur als Gewohnheitsrecht".

24 Maurer, *l.c.* I blz. 111, II blz. 346 e.v., 394 e.v.

25 Pantazopoulos, *Maurer* (zie noot 21) blz. 1456 e.v.

26 Aangezien de wetten in de eerste jaren van Otto's regering tweetalig werden gepubliceerd, is de verordening geciteerd in de oorspronkelijke Duitse versie. Voor de loop der ontwikkeling van deze verordening vgl. Triantaphylopoulos, *Tò νομοθέτημα* etc. (zie noot 18).

toepasselijke, in de verordening uitdrukkelijk aangehaalde bepaling over de Hexabiblos met een lichte wijziging herhaalde. Ook de rechtspraak, zo schijnt het, interpreteerde, althans aanvankelijk, de verordening in deze zin. Een kenmerkend voorbeeld is de beslissing nr. 250 van het gerechtshof van de Peloponnesus uit het jaar 1837, dat in de motivering van het vonnis zich beroept op "de burgerlijke wetten van de Byzantijnse keizers die in de Hexabiblos van Harmenopoulos zijn opgenomen, de enige die krachtens de koninklijke verordening van 23 februari 1835 kracht van wet hebben".²⁷

Deze mening werd echter niet algemeen gedeeld. In hetzelfde jaar 1837 verscheen in München onder de titel 'Verhandeling over het Prochiron ofwel de Hexabiblos van Konstantinos Harmenopoulos' een boekje dat Emil Herzog, de eerste hoogleraar in het Romeinse recht aan de pas opgerichte universiteit van Athene, in de Griekse taal had geschreven. Aan het einde van zijn beschouwingen gaf de auteur uitdrukking aan zijn overtuiging dat ook de andere bronnen van het Byzantijnse recht buiten de Hexabiblos, in het bijzonder de Basilica en de latere keizerlijke Novellen, konden worden aangewend telkens wanneer de Hexabiblos *in casu* geen toepasselijke bepalingen bevatte. Herzog had daarvoor de volgende argumenten: a. Harmenopoulos had bij de vervaardiging van zijn compendium rechtstreeks of indirect uit deze bronnen geput en b. de wetgevende macht had ook aan deze bronnen rechtskracht verleend. Daarbij beriep hij zich op art. 148 van de wet op de rechterlijke organisatie van 15/27 augustus 1830.²⁸

De geest was wellicht gewillig, maar het vlees was zwak. Zelfs wanneer alle Griekse rechters bereid waren geweest de Basilica ten grondslag te leggen aan hun civielrechtelijke vonnissen, zou dit in de praktijk onmogelijk zijn geweest, omdat deze wetgeving uit de 9e - 11e eeuw in Griekenland niet voorhanden was. Zo bleef bijv. in 1825 het in opdracht van de toenmalige Minister van Justitie Johannes Theotokes gedane verzoek een exemplaar van de Basilica in een kloosterbibliotheek op te sporen, zonder resultaat;²⁹ voorts schijnt het dat er tijdens

27 «'Εφημερίς Νομική» Jg I Band 9/10 van 11-12-1837, blz. 99 e.v.; vgl. G. Petropoulos, 'Ιστορία και εισηγήσεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου, Bd. 1 (2Athene 1963) blz. 377 e.v. noot 9.

28 Αἰμ. Χέρτσου, Πραγματεία περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἐξαβίβλου Κωνσταντίνου τοῦ Ἄρμενοπούλου, ἐν Μονάχῳ 1837, blz. 81 e.v.: "De andere rechtsbronnen, en in het bijzonder de Basilica en de Novellen van de latere keizers zijn naar het zich laat aanzien niet werkelijk in gebruik, hoewel het geen twijfel lijdt dat men er een beroep op kan doen, wanneer in het handboek van Harmenopoulos geen toepasselijke bepalingen te vinden zijn over een zaak; in de eerste plaats omdat Harmenopoulos zijn boek daaruit geput heeft en bovendien omdat ook zij met zoveel woorden bekrachtigd zijn door de wetgevende macht."

29 Vgl. het door I. Bisbizes, 'Η πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστριαίου (Athene 1941) blz. 397, nr. 402 uitgegeven schrijven van de minister aan de abt van het Mega Spelaion-klooster (9.2.1825). Na enkele dagen, op 20-3-1825 antwoordde de abt dat hij zo'n boek noch in de bibliotheek noch in de desbetreffende catalogus had kunnen vinden.

de regering van Kapodistrias in het land slechts twee exemplaren van de uitgave van Fabrotus waren, één bij de geleerdenfamilie Ainian en het tweede in bezit van de staatssecretaris van Justitie, Johannes Gennatas.³⁰ Enkele jaren later (1833) verscheen weliswaar de eerste band van de uitgave van Heimbach, maar deze werd pas in het jaar 1850 beëindigd. Even ontoegankelijk waren de post-justiniaanse Novellen. De uitgave van Zachariä in het derde deel van zijn *Jus graeco romanum* verscheen pas in het jaar 1857. In het licht van deze omstandigheden besloten in 1838 twee hoogleraren van de juridische faculteit van Athene, Georges Rhalles en Markos Renieres, die de Basilica beschouwden als de belangrijkste bron van het nieuw-Griekse burgerlijke recht, een vertaling te maken van Ferdinand Mackeldey's Handboek van het Romeinse recht, waarbij zij de verwijzingen naar de plaatsen in het Corpus Iuris Civilis verrijkten met verwijzingen naar de overeenkomstige Basilica-teksten. Want de Basilica gaven naar de mening van de beide rechtsgeleerden in het voorwoord van hun vertaling 'het werkelijk in Griekenland geldende recht' weer.³¹ Enkele jaren later signaleerde de rechtsgeleerde L. Sgutas het gemis van een Grieks juridisch woordenboek op grondslag van de Basilica. 'Hoe waardevol zou niet een *Manuale Iuris Civilis Basilicorum* zijn', schreef hij in 1845.³²

Zoals te verwachten was, werden de Basilica na publicatie van de Griekse vertaling van het werk van Mackeldey zeer vaak in de vonnissen der rechtbanken aangehaald. Dat betekent natuurlijk helemaal niet dat de Griekse rechters nu plotseling hun toevlucht namen tot de middelbyzantijnse wetgeving, die nog steeds niet voorhanden was. In werkelijkheid haalden de rechters de toepasselijke plaatsen uit het Corpus Iuris Civilis aan en voegden daaraan gewoon de in de Griekse uitgave van Mackeldey aangebrachte verwijzingen naar de overeenkomstige Basilicateksten toe. Het was dus slechts een schijnbaar gebruik van de Basilica, wat ook nog daaruit blijkt dat op de dikwijls niet onbelangrijke afwijkingen van het

Mocht het werk onder een andere naam bekend staan, of dan de minister hem Incipit en inhoud alsmede het aantal delen per omgaande wilde meedelen (blz. 415 nr. 439). In dezelfde tijd werd aan de Italiaanse jurist graaf A. Palma, die van plan was naar Londen te reizen, opdracht gegeven de Basilica en andere boeken in de Franse en Italiaanse taal op te sturen, die de rechtbanken voor de rechtsvinding tot nut zouden kunnen zijn (blz. 413 nr 434).

- 30 Pitsakes, *l.c.* (zie noot 10) blz. 101 noot 68; J. Zepos in het voorwoord van de Basilica-editie I² Athene 1910, blz. 5.
- 31 'Εγχειρίδιον τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου, ὑπὸ Φερδ. Μάκκελδεῦ, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Γ.Α. Ράλλη καὶ Μ. Ρενιέρη (Athene 1838) blz. 11. Pantazopoulos, *Παράδοσις* blz. 245 e.v. wijst er verder op, dat de vertaling uit het Duits zich in de praktijk richtte tegen de groeiende neiging de Franse Code civil in te voeren.
- 32 L. Sgutas, *Περὶ προικδς κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον*, in: *Νέοι Πανδέκται* (in het vervolg: *N. Pand.*) Bd IX (Athene 1906) blz. 212 e.v.

justiniaanse recht geen acht werd geslagen. Maar omdat de rechtbanken en vooral het Hof van Cassatie in de volgende jaren problemen met betrekking tot de (krachtens de verordening van 1835 geldende) keizerlijke wetten telkens op casuïstische wijze oplosten, bleef de kwestie van de toe te passen rechtsbronnen verder bestaan.³³

Pas in het jaar 1859 vlamde de discussie opnieuw op. De aanleiding hiervoor was gelegen in meerdere vonnissen van het hoogste rechtscollege, die betrekking hadden op de toelaatbaarheid c.q. de hoogte van rente.³⁴ Volgens de daarop betrekking hebbende rechtspraak bevatte caput 3.7.24 van de Hexabiblos het jongste toepasselijke voorschrift dat in deze compilatie voorkwam. Het betreft daar een bepaling van het Prochiron (16.14) die teruggaat op Eisagoge 29.4 en met een beroep op de goddelijke wet het betalen van rente geheel en al verbiedt.³⁵ Deze bepaling werd echter door de Areopaag buiten beschouwing gelaten, omdat zij door Leo VI in Novelle 83 was gewijzigd, hoewel deze Novelle niet was opgenomen in de compilatie van Harmenopoulos. Het gerechtshof beargumenteerde dit als volgt: "De verordening van het regentschap zou niet alle in de Hexabiblos opgenomen keizerlijke wetten rechtskracht hebben verleend, maar alleen die welke in de tijd van het ontstaan van de compilatie nog golden".³⁶ Omdat Proch. 16,14 (= Hexabiblos 3.7.24) als *lex posterior* aan alle eerdere in de Hexabiblos eveneens opgenomen bepalingen over rente de rechtskracht had ontnomen, bevatte de

33 De mening echter dat het geldende burgerlijke recht niet alleen de Hexabiblos, maar ook de gehele Byzantijnse wetgeving omvatte, werd in de juridische literatuur steeds met steekhoudende argumenten naar voren gebracht; vgl. bijv. Ch. Rusopoulos, *Περί ἑρμηνείας νόμων* (1856), in: *N.Pand.* Bd VI (Athene 1906) blz. 98-168 (hier 153 e.v.).

34 Vgl. bijv. het arrest nr. 11 uit het jaar 1855, 277 uit 1856 e.a.

35 "Hoewel aan velen vóór ons de betaling van renten aanvaardbaar leek, wellicht wegens de hardheid en wreedheid voor de geldschieters, hebben wij haar verwerpelijk geoordeeld als zijnde onwaardig aan de levenswandel van ons christenen, omdat zij door de goddelijke wetgeving verboden is. Daarom gebiedt onze sereniteit dat het aan niemand hoe dan ook toegestaan is in welke zaak dan ook rente te trekken (vorderen) opdat wij niet door de oude wet in acht te nemen, de wet van God overtreden; maar als iemand ook maar iets van rente neemt, zal dit tot zijn schuld worden gerekend".

36 Op voorwaarde dat het een 'formele' wet betrof. In 1847 beriep de Areopaag (arrest nr. 121) zich op een scholion van Stephanus, dat het rechtscollege hield voor een Novelle van de medekeizer Stephanus Lakapenus (zoon van Romanus I); vgl. het desbetreffende commentaar van P. Kalligas, in: *N. Pand.* VIII (Athene 1906) blz. 352-355. Daarentegen weigerde hetzelfde college in 1849 de zgn. 'Novelle van de patriarch Athanasius' toe te passen, hoewel die in de Hexabiblos 5, 8, 95 was opgenomen, omdat zij blijkbaar niet door de keizer was geratificeerd (arrest nr. 253; vgl. D. Gkines, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου [Πραγματεία της 'Ακαδημίας Ἀθηνῶν*, 26] (Athene 1966) blz. 367 e.v. nr. 985). Veel later, in de 20e eeuw, hield het rechtscollege zich niet strikt aan dit beginsel en paste bij gelegenheid ook regels van de Byzantijnse rechtspraak c.q. jurisprudentie toe.

compilatie van Harmenopoulos praktisch geen toepasselijke, in de 14e eeuw nog 'geldende' voorschriften. Geheel consequent moest daarom de desbetreffende leemte krachtens de verordening van 1835 door het plaatselijke gewoonterecht worden opgevuld.

Deze motivering werd door de latere procureur generaal A. Papadiamantopoulos weersproken met de volgende argumenten: Door de Nationale Vergaderingen sinds 1822 was aan de Byzantijnse keizerlijke wetgeving rechtskracht verleend, waarbij de volksvertegenwoordigers, zoals trouwens iedereen met de 'wetten van de christelijke, Byzantijnse keizers' bedoeld hadden de laatste en als zodanig geldende Byzantijnse wettenverzameling, namelijk de Basilica. Met de genoemde verordening had het regentschap geenszins de opheffing c.q. de wijziging van de besluiten der Nationale Vergaderingen beoogd. Veeleer had het het gebruik van de Hexabiblos toegestaan, omdat dit boek een zowel nuttig als toegankelijk uittreksel uit de door de natie gesanctioneerde Byzantijnse wetgeving was. Omdat nu in de mening van Papadiamantopoulos de Basilica die sinds 1822 behoorden tot de wetten van de nieuw-Griekse staat, op verschillende plaatsen de justiniaanse bepalingen over de rente herhaalden, terwijl het door Basilius I afgekondigde verbod die bepalingen weglief, lag het voor de hand dat de mening van de Areopaag onwettig was.³⁷ Deze interpretatie van de verordening van 1835 nam de Areopaag over in een in 1860 geveld vonnis.³⁸

Tegen de door het Hof van cassatie ingeslagen nieuwe richting nam de bekende rechtsgeleerde en politicus Paulos Kalligas³⁹ stelling. In een in 1861 gepubliceerd artikel verweet hij het hoogste rechtscollege dat het zich een foutieve uitlegging van de verordening van 1835 eigen had gemaakt. Het regentschap had alleen aan de in de Hexabiblos opgenomen keizerlijke wetten rechtskracht verleend; zo niet, dan bestond er de vrees dat rechtshistorisch onderzoek de rechtszekerheid in gevaar zou brengen door de ontdekking van nieuwe tot dusver onbekende wetten.⁴⁰

Deze op het eerste gezicht overtuigende gedachtengang was echter een zeer handige zet om de invoering van het pandektenrecht te bereiken. Kalligas probeerde namelijk aan te tonen dat het Byzantijnse recht in zijn geheel ontoepasbaar was en dat slechts aan de Hexabiblos de waarde van een echte wet

37 A. Papadiamantopoulos, in: *N. Pand.* Bd X (Athene 1907) blz. 395-423; vgl. ook St. Papachristu, *Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου πρὸς τὸ παρ' ἡμῶν ἰσχύον ἀστικὸν βυζαντινὸν δίκαιον* (1860), in: *N. Pand.* Bd. VI (Athene 1906) blz. 527-540.

38 Arrest nr. 303 uit 1860; daarover A. Papadiamantopoulos, in: *N. Pand.* Bd X, blz. 423-441.

39 Vgl. de biografische gegevens over de belangrijkste Griekse rechtsgeleerden van de 19e eeuw bij Zepos *l.c.* (zie noot 7) blz. 521 e.v.

40 P. Kalligas, in: *N. Pand.* Bd. X, blz. 441-454. Vgl. ook dezelfde, *Σύστημα βωμαϊκοῦ δικαίου*, Bd. I, (3Athene 1878) blz. 48 e.v.

toekwam. Dat deed hij daarom, omdat deze compilatie naar ieders inzicht geheel ontoereikend was voor de civielrechtelijke praktijk. Ter opvulling van de leemten erin moest echter niet uit de Basilica en de andere Byzantijnse rechtsbronnen worden geput, omdat de Hexabiblos niet meer was dan het uitgangspunt voor de overlevering van *oorspronkelijke* wetgeving. Daarmee bedoelde hij het Corpus Iuris Civilis, waarbij hij ten eerste buiten beschouwing liet dat de justiniaanse teksten met uitzondering van de Novellen niet de *oorspronkelijke* wetgeving waren en ten tweede geen rekening hield met het feit dat daarin wordt uitgegaan van rechtsverhoudingen en instellingen die in de middel- en laat-byzantijnse tijd, laat staan in het Griekenland van de 19e eeuw, niet bestonden. Op deze wijze poogde Kalligas de feitelijke invoering te bereiken van het pandektenrecht, waarmee hijzelf en zijn geestverwanten wegens hun studie in Duitsland vertrouwd waren geraakt.⁴¹

Deze theoretische beschouwingen droegen natuurlijk weinig bij tot een stabilisering van de rechtspraak. Nog \pm 40 jaren later klaagde de procureur generaal D. Tzibanopoulos in een pleidooi voor de strafkamer van de Areopaag dat de rechtspraak van het college met betrekking tot de geldigheid van de Basilica nog altijd tegenstrijdig was.⁴² De aanhangers van de Basilica-partij hadden namelijk de wapens nog niet neergelegd. Zo beargumenteerde bijvoorbeeld de toen nog jonge jurist Konstantinos Raktiban, die later meermalen Minister President van het opperste constitutionele Hof en lid van de Akademie zou worden, in een in 1887 gepubliceerd artikel het voortbestaan van een instelling met een beroep op de handschriftelijke overlevering van de Basilica.⁴³ Basileios Oikonomides, een van de belangrijkste Griekse juristen van de vorige eeuw, schreef in zijn handboek van het burgerlijk recht, dat de opname van een keizerlijke wet in de compilatie van Harmenopoulos geen formele voorwaarde voor de gelding ervan was.⁴⁴ Tegen de volstreckte en tevens exclusieve rechtskracht van de Hexabiblos keerde zich eveneens, zij het ook wat voorzichtiger, N. Demaras, hoogleraar in het Romeinse recht aan de

41 Vgl. J. Sontis, 'Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit' in: *SZ* 78 (1961) blz. 355-385 (hier 376). Vgl. voorts N. Pantazopoulos, 'Αστικός Κώδιξ και «Ἐθνικὸν» Δίκαιον. Σκέψεις ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως «λογίας» καὶ «δημοτικῆς» παραδόσεως εἰς τὸ δίκαιον (Athene 1945) passim; dezelfde, Παράδοσις blz. 251 e.v.; dezelfde, *Maurer*, blz. 1471 e.v.

42 D. Tzibanopoulos, in: *Θέμις* 11 (1900/1901) blz. 226-231 (hier 227 e.v.) = *N. Pand.* Bd X blz. 454-469.

43 K. Raktiban, in: *N. Pand.* Bd X, blz. 510-546 (hier 517).

44 B. Oikonomides, *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου*, Bd. II, 'Ἐμπράγματα δίκαια, (²Athene 1896) blz. 191 e.v. noot 14.

universiteit van Athene. Naar zijn mening was het niet nodig dat een voorschrift door Harmenopoulos uitdrukkelijk werd geciteerd; voldoende was dat het hem aantoonbaar bekend was.⁴⁵

Desondanks werd het Byzantijnse recht steeds meer door het Romeinse teruggedrongen. Wat door de opleiding in het pandektenrecht die de uit het buitenland terugkerende jonge juristen hadden genoten, was begonnen, werd door nog een andere factor begunstigd: de omvangrijke literatuur der Duitse pandektisten. De een na de ander werden namelijk de grote Duitse, stelselmatig opgezette werken in het Grieks vertaald. Van Windscheid's 'Lehrbuch des Pandektenrechts' zijn zelfs drie vertalingen gemaakt: de eerste is van de reeds genoemde N. Demaras⁴⁶ (toen nog privaatsdocent) (1882), de tweede van de Atheense advocaat A. Argyros (1901-1909) en de derde van de hoogleraar Konstantinos Polygenes (1923-1924). Rondom de eeuwwisseling (1899-1901) vertaalde de privaatsdocent G. Dyobuniotes het 'System des römischen Rechts' van H. Dernburg. Het zegt wel wat dat het werk met een oplage van 2000 exemplaren binnen acht jaar was uitverkocht waardoor de vervaardiging van een tweede druk noodzakelijk werd (1909-1912). Enkele jaren later (1915) vertaalden de toen nog jonge advocaten G. Maridakis en Chr. Pratsikas de 'Allgemeine Lehre des Pandektenrechts' van F. Regelsberger. Tegelijkertijd ontstond ook een echt Griekse vakliteratuur⁴⁷ die natuurlijk onder de invloed stond van de Duitse romanistiek. Het eerste vermeldenswaardige werk uit deze categorie is het vijfdelige "Systeem van het Romeinse recht" van Kalligas waarvan het eerste deel in 1848 verscheen.

Bezien in het licht van deze 'uitrusting' van de praktijkjuristen, rechters en advocaten, is het geen wonder dat de teksten van de justiniaanse codificatie, voornamelijk die van de Digesten, als de voornaamste bron golden van het nieuw-Griekse burgerlijke recht. De Basilica werden daarentegen in de regel alleen geraadpleegd in verband met de oorspronkelijke justiniaanse parallelteksten. Met uitzondering van de Novellen van Leo en de laat-Byzantijnse keizers, die door de van vele scholia voorziene Basilica-editie van Johannes Zepos (eerste druk: 1889-1900, tweede druk: 1910-1912) enigszins bekend waren, werden de andere Byzantijnse rechtsteksten die van het Corpus Iuris Civilis afweken of ermee in tegenspraak waren, volledig genegeerd. Deze eigenaardige tweesporigheid van

45 N. Demaras, *Tò ἐξ ὀδισθέτου κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν γονέων* (1895), in: *N. Pand.* Bd. VII blz. 138-145 (hier 140 noot 2).

46 Deze inlichting heb ik te danken aan Mevrouw C. Argyriadis (Frankfurt a.M.).

47 Een lijst van de tot aan 1869 verschenen werken geeft N. Joannidis in het voorwoord van zijn werk (over de rechtspraak van het Hof van Cassatie) *Πεῖρα I* (Athene 1869) blz. 5-10.

rechtsleer en rechtspraak leidde er soms toe dat justiniaanse rechtsfiguren, die in de Byzantijnse juridische praktijk waarschijnlijk nooit relevant waren geweest of in ieder geval reeds lang waren afgestorven, opnieuw tot leven werden gewekt.

De machtsovername van de 19e eeuwse Duitse pandektistiek die op deze wijze plaats had, waardeerde mijn leermeester Johannes Sontis positief. Hij beschouwde haar zelfs als een hereniging van de oostelijke en westelijke ontwikkelingsgang van de justiniaanse wetgeving na eeuwenlange scheiding, een naar zijn mening uniek verschijnsel in de jongste geschiedenis van het privaatrecht.⁴⁸ Of deze ontwikkeling op de vorming van het huidige burgerlijke recht in Griekenland een positieve uitwerking heeft gehad, ben ik niet in staat te beoordelen. De vraag of de invoering van het Byzantijnse recht niet meer beantwoord zou hebben aan de wil van het volk, kan hier onbeantwoord blijven. Niet geloofend kan echter worden dat de initiatiefnemers van de ommekeer naar de pandektenwetenschap hun doel hebben bereikt door een 'vervalsing' van de besluiten der Nationale Vergaderingen en van de verordening van het regentschap.

S.N. TROIANOS

ATHENE

48 Sontis *l.c.* (zie noot 41) blz. 377, 378.

